

ՀՏԴ՝ 801.7

DOI: 10.52971/18294316-2021.1-119

ՉԱՅՆՈՐԴԱՀԱՆԳ ՀԻՄՔԵՐՈՎ ԲԱՌԵՐԻ ԹՎԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լիլիթ Խաչատրյան

Համազգային Արևմտյան շրջանի գրական միավոր, Լոս Անջելես, ԱՄՆ

Քանակի բառեր՝ թվի կարգ, հոգնակի թիվ, մասնիկավորում, թվակազմական իմաստ, թվակազմական մասնիկ, ձայնորդահանգ հիմքեր, հնչյունափոխված հիմք, անհնչյունափոխ հիմք:

Հոդվածում քննվում են հին հայերենի ձայնորդահանգ հիմքերով բառերի թվակազմական կառուցվածքները: Այդ կարգի բառերը քննվում են ըստ վերջին ձայնորդի (կամ բաղաձայնի), և դիտարկվում են հիմքերի հետևյալ կառուցատիպերը՝ *(ք)ն > ուն, ուն > ուան / ուն, իւն-, (ք)ն > ին, (ք)ք > եք, (ք)ղ > եղ, իւք (եւք) > եք և ուք > եք* և այլն: Թվակազմական գործընթացում մեկնաբանվում են նաև թվանիշ հիմքերի կազմիչները կամ հիմքակազմ տարրերը. դիտարկվում է նաև ձայնորդի գործոնը:

Ձայնորդահանգ հիմքերով բառերի թվակազմության ուսումնասիրությունը նպատակ ունի վեր հանելու որոշակի հատկանիշներ, որոնք կարևոր դեր ունեն լեզվի տվյալ գոյավիճակի տիպաբանական բնութագրի որոշելու հարցում:

Նախաբան. Թվի քերականական կարգն արտահայտում է քանակայնության գաղափար, որ տարածվում է հաշվելի առարկաների վրա: Հաշվելի գոյականները կարող են լինել մեկից ավելի. այստեղից էլ քանակայնության հասկացությունը: Քանակի կամ թվի ըմբռնումը ներառում է եզակի (մեկ) և հոգնակի (մեկից ավելի) հասկացություններ, որոնք քերականորեն և բառայնորեն տարբեր արտահայտություններ ունեն:

Թվանիշ թեքությունները՝ որպես թվանիշ վերջավորություններ կամ թվանիշ մասնիկներ, ավելանում են գոյականական հիմքի վրա. լեզվում բոլոր հիմքակազմ տարրերը կամ բոլոր ձևավոր հիմքերը չեն կարող թվանշային գույնություններ կազմել թվա-

նիշ վերջավորությունների հետ, քանի որ թե՛ առաջինները և թե՛ վերջինները դիրքային սահմանափակություններ ունեն, հետևաբար թվանիշ վերջավորությունները կարող են հանդիպել միայն որոշ տիպի հիմքերի հետ: Թվանիշ թեքությունները շատ հաճախ փոխում են հիմքի կառուցվածքը: Այդ փոփոխությունը ներառում է ինչպես հիմքի հնչունական կառուցվածքը, այնպես էլ նրա (հնչ)արտաբերությունը:

Առաջին դեպքում գործ ունենք հիմքի հնչունափոխության, երկրորդ դեպքում՝ շեշտափոխության երևույթների հետ: Այս իրողությունները դիտվում են թվանիշ հիմքերի կազմիչներ կամ հիմքակազմ տարրեր: Հենց այդ գործոններով էլ պայմանավորված են թվակազմիչ հիմքերի «մաքուր» և «ձևավոր» տեսակները¹:

Հին հայերենում գոյականի թվակազմության ոլորտում որոշակի յուրահատկություն են դրսևորում այն բառերը, որոնք բնորոշվում են ձայնորդահանգ հիմքերով. այդ կարգի բառերը վերջանում են -ն, -ր, -ո ձայնորդներով կամ -դ բաղաձայնով, որոնցից առաջ հնչում է գաղտնավանկի -ը ձայնավորը:

Ձայնորդահանգ հիմքերով բառերի թվակազմական կաղապարները ներկայացնելիս անհրաժեշտ է կատարել որոշակի խմբավորումներ՝ անհարկի կուտակումներից խուսափելու նպատակով: Այդ բաժանումները կկատարենք ըստ վերջին ձայնորդի (կամ բաղաձայնի). ըստ այդմ՝ կարելի է առանձնացնել ձայնորդահանգ (բաղաձայնահանգ) հիմքերով հետևյալ բառախմբերը՝

- ա) (ը)ն > ուն հիմքերով բառեր,
- բ) ուն > ուան / ուն հիմքերով բառեր,
- գ) իւն- հիմքերով բառեր,
- դ) (ը)ն > ին հիմքերով բառեր,
- ե) (ը)ր > եր հիմքերով բառեր,
- զ) (ը)դ > եդ հիմքերով բառեր,
- է) իւր (եւր) > եր և ուր > եր հիմքերով բառեր²:

Դիտարկենք վերոբերյալ հիմքերով բառերի թվակազմությունը:

1. (Ը)ն > ուն հիմքերով բառերի թվակազմությունը. Այս կառուցատիպի բառերը հոգնակի թվում ստանում են Ու երկբարբառային ձայնավորը, որ հանդես է գալիս վերջին վանկի (գաղտնավանկի) –ն ձայնորդից առաջ. հոգնակի կաղապարի սերող հիմքը բնորոշվում է –ուն վերջնամասնիկով, որի վրա ավելանում է –Ք հոգնակերտ մասնիկը: Հոգնակի ուղղականում այդ բառերը ստանում են –ոււնք բաղադրյալ հոգնակերտ մասնիկը: Այսպես՝

Ակն -ակունք, աղեղն- աղեղունք, ասեղն -ասղունք, ատամն - ատամունք, արմուկն - արմկունք, գագաթն- գագաթունք, բուրգն - բրգունք, եղունգն - եղնգունք, երկն - երկունք, թեկն - թիկունք, հիմն - հիմունք, մուկն -մկունք, մրջիմն - մրջմունք, պճեղն - պճղունք, ջայլամն - ջայլամունք, փայծաղն - փայծաղունք, ափն - ափունք, լորձն -

¹ **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 158-161:

² Եզակի թվում բաղաձայնահանգ հիմքերի մասին տե՛ս **Պետրոսյան Հ.**, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, 1972, էջ 125-126:

լորձունք, կամն - կամունք, կառափն - կառափունք, կողն - կողունք, մասն - մասունք, մատն - մատունք, ստեղն- ստեղունք և այլն³:

Հոգնակի թվի քերականական իմաստը մյուս հոլովներում դրսևորվում է ք-ց և ք-ս հերթագայությունների միջոցով, որոնց հանգամանորեն կանդրադառնանք հոլովների տիպաբանությունը ներկայացնելիս:

Որպես նմուշ՝ դիտարկենք հետևյալ օրինակները՝ *գագայթուն-ք, գագայթան-ց, գագայթան-ց, (գ)գագայթուն-ս, ի գագայթան-ց*: Հոգնակի գործիականում հանդես է գալիս -ք հոգնակերտը, որ ավելանում է եզակի գործիականին՝ *գագայթա(ն>)մ-բ+ք*:

(Ը)ն հիմքով որոշակի բառեր թվակազմության ժամանակ ենթարկվում են այլ կարգի հնչյունափոխության. նրանց արտահայտության պլանում Ռ ձայնորդը, Ն-ից հետանալով, վերածվում է Բ-ի⁴, ինչպես՝ *ամառն - ամարուն-ք, եղենն - եղերունք*,⁵ *մատուռն - մատրունք, ձմեռն - ձմերունք*⁶:

Որոշ բառերում -Ռ ձայնորդը պահպանվում է նույնությամբ, ինչպես՝ *թիթենն - թիթռունք, լիսենն - լիսռունք, ծիծառն - ծիծռունք, կրունկն- կոնկունք, նուռն - նռ(ն)ունք, սիսենն - սիսռունք, փանդիռն - փանդռունք, թոռն - թոռունք* և այլն:

(Ը)ն > ուն հիմքերով որոշ բառեր հոգնակի թվում ստանում են, այսպես կոչված, *ներդաշնակային հիմք*. այսպիսի հիմք ստանում են *-ուս(ը)ն* և *-(ը)ն* հնչյունախմբով վերջացող այն բառերը, որոնց բաղադրյալ հոգնակերտի ձայնավորը համապատասխանում է արմատի ձայնավորին:

ա) *-ուսն ածանցով բառեր*. ուսումն - ուսմ-ունք, արարումն - արարմ-ունք, կոչումն - կոչմ-ունք, դեզերումն - դեզերմ-ունք, երդումն - երդմ-ունք, խոստումն - խոստմ-ունք, խոտորումն - խոտորմ-ունք, հարցումն - հարցմ-ունք, շարժումն - շարժմ-ունք և այլն,

բ) *-(ը)ն հնչյունախմբով մեկնկեսավանկանի բառեր*. բուռն-բռունք, մուկն-մկունք, ձուկն - ձկունք, դուռն - դրունք⁷, շուրթն - շրթունք, ուլն (վիզ, պարանոց)- ուլունք, ուլն (վզնոց) - ուլունք, ունկն - (կանթ) - ունկունք, ռունգն - ռնգունք, սունկն - սնկունք, տուտն - տտունք, քիրտն - քրտինք⁸ և այլն:

2. *Ուն հիմքերով բառերի թվակազմությունը*. Հին հայերենում *-ուն* հիմքով որոշ բառեր հոգնակի թվում պահպանում են եզակի ուղղականի ձևը և հոգնակի ուղղակա-նում ստանում են -ք հոգնակերտ մասնիկը: Այդ կարգի բառերը համեմատաբար սա-

³ Հին հայերենում *-(ը)ն* հիմքով որոշ բառեր հանդես են գալիս վերջին - Ն ձայնորդով կամ առանց դրան, ինչպես՝ *խուփն// խուփ, խուրձն // խուրձ, կրուկն // կրուկ* և այլն: Այս բառերի հոգնակին կազմվում է *-(ը)ն* հիմքով, ինչպես՝ *խփունք, խրձունք, կրկունք* և այլն:

⁴ Երբեմն հանդիպում են թվակազմական հիմքի երկու տարբերակներն էլ, հմմտ. *ոլրոն - ոլրռունք // ոլրրունք*:

⁵ Հոգնակիում ունի նաև *եղերք* ձևը:

⁶ Հմմտ. **Աբրահամյան Ա.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան., 1976, էջ 29: **Խաչատրյան Լ., Թոսունյան Գ.**, Գրաբարի դասագիրք, Երևան, 2004, էջ 57:

⁷ Հոգնակիում ունի նաև *դուրք* ձևը:

⁸ Հոգնակիում ունի նաև *քրտունք* ձևը:

կավ թիվ են կազմում, այնուամենայնիվ որոշակի օրինաչափություն են դրսևորում թվակազմական տեսակետից: Դրանց թվակազմական հիմքն անհնչյունափոխ կառուցատիպ ունի և, ինչպես ասացինք, համընկնում է եզակի ուղղականին, ինչպես՝ *ձեղուն – ձեղուն-ք, շուն- շուն-ք, տուն – տուն-ք*:

-*Ուն* հիմքով *անուն* բառը թվակազմական այլ օրինաչափություն է դրսևորում. հոգնակի թվում կատարվում է հիմքի փոփոխություն՝ *ուն > ուան* տարբերակով: Նրա հոգնակին կազմվում է եզակի սեռականից, որ ստանում է ներքին թեքման Ա հոլովիչը. հոգնակի ուղղականի հիմք է դառնում *անուան-* կառուցվածքը, որը հոգնակին կազմում է –ք մասնիկով՝ *անուան-ք*:

3. - *Իւն* հիմքերով բառերի թվակազմությունը. Այս կարգի հիմքերով բառերի հոգնակին կազմվում է –*ուն* հիմքերով բառերի օրինաչափությամբ. հոգնակի ուղղականում պահպանվում է եզակի ուղղականի անհնչյունափոխ հիմքը, որ ստանում է –ք հոգնակերտ մասնիկը, ինչպես՝ *անկին –անկինք, սին – սինք, արդին – արդինք, արին – արինք, հերին – հերինք, ձին – ձինք, մրջին – մրջինք* և այլն:

4. (*Ը*)ն > *ին* հիմքերով բառերի թվակազմությունը. Ինչպես նշել ենք, որոշակի դեպքերում գոյական անունների հոգնակին կազմվում է եզակի սեռականի ձևից. այդ դեպքում հոլովամասնիկը ներառվում է հիմքի կառուցատիպ, որտեղ կատարվում է նաև ձայնդարձ՝ պայմանավորված եզակի ուղղականի ձայնորդահանգ հիմքի հնչյունական անկայունությամբ: Ի հայտ են գալիս եզակի և հոգնակի հիմքերի (*ը*)ն > *ին* տարբերակները:

(*Ը*)ն > *ին* հիմքերով բառերի թվակազմական կաղապարն է՝ *եզակի սեռական + հոգնակերտ –ք մասնիկ* կառուցատիպը, ինչպես՝ *հարսն – հարսին-ք, ողն – ողին-ք, ազն – ազին-ք, անձն – անձին-ք, դաշն – դաշին-ք, եզն – եզին-ք, խաշն – խաշին-ք, ազրն – ազրինք, կաթն- կաթին-ք, սաղմն – սաղմին-ք, ստաշին – ստաշինք* և այլն:

*Ռ(ը)*ն գաղտնավանկով բառերը հոգնակին կազմում են այս օրինաչափությամբ՝ Ռ ձայնորդի պահպանումով, ինչպես՝ *առն* (արու ոչխարի տեսակ) – *առին-ք, բեռն – բեռին-ք, նեռն – նեռին-ք, գառն – գառին-ք, սառն – սառին-ք, սեռն* (անվի առանցք) – *սեռին-ք* և այլն:

Լեառն բառը, սակայն, պահպանում է հին հայերենի Ռ, Ն ձայնորդների բացառատման հնչյունական օրինաչափությունը, որի դեպքում Ռ վերածվում է Ը ձայնորդի, հմմտ. *լեառն – լերին-ք*:

5. (*Ը*)ր > *եր* հիմքերով բառերի թվակազմությունը. –(*Ը*)ր վերջնահանգ ունեցող բառերը ենթարկվում են ներքին թեքման. դրանց հոլովական իմաստներն արտահայտվում են արմատահնչյունի փոփոխությամբ կամ ձայնդարձով, ինչպես՝ *դուստ(ը)ր – դստեր, վագ(ը) – վագեր* և այլն: Ներքին թեքումը կապված է բառի վերջնահանգի ձայնորդային որակի հետ, ըստ այդմ՝ ներքին թեքման հոլովման համակարգում առանձնացնում են բառերի մի խումբ, որ բնութագրվում է յուրահատուկ՝ *ձայնորդահանգ հիմքով*: Ձայնորդահանգ հիմքերով բառերի հոլովական համակարգի քննությունը դուրս է մեր նպատակից, սակայն դրանց որոշակի մասին անդրադառնում ենք այն առումով, որ դրանք ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի թվում ունեն գույքաձևություն, որի տարբե-

րակներից մեկը թվակազմական և հոլովակազմական իմաստներն արտահայտում է արտաքին թեքումով կամ մասնիկավորմամբ:

Այդ բառերից են՝ *ազդր, դուստր, եզր, կայսր, կողր* (ճյուղ, ոստ), *ոսկր, ուստր, սակր, վագր, տագր* և այլն:

Այս բառերը, պայմանավորված վերջնահանգի տեսակով, ցուցաբերում են հոլովման ընդհանուր օրինաչափություն և ենթարկվում են Ե ներքին թեքման՝ եզակի և հոգնակի թվերում:

(Ը) *ը* ձայնորդահանգ հիմքով բառերի հոգնակին կազմվում է *եզակի սեռական + ք մասնիկ* կաղապարով. ձևաբանական հիմքում արձանագրվում է *(ը)ր > էր* հնչյունափոխություն, ինչպես՝ *ազդր - ազդ-եր-ք, դուստր - դստ-եր-ք, եզր - եզ-եր-ք, կայսր - կայս-եր-ք, կողր - կող-եր-ք, ոսկր - ոսկ-եր-ք, ուստր - ուստ-եր-ք, սակր - սակ-եր-ք, վագր - վագ-եր-ք, տագր - տագ-եր-ք*:

Այս բառերը, ինչպես նշել ենք, հոգնակի թվում հոլովվում են նաև մասնիկավորմամբ՝ ենթարկվելով արտաքին թեքման: Հոգնակի թվում այդ բառերի սեռական-տրականը կազմվում է եզակի սեռականից (հոլովաձևից), ստանում է արտաքին թեքման Ա հոլովիչ և հոլովակերտ -ց, ինչպես՝ *եզ(ը)ր - եզ-ե-ր > եզեր -ա -ց, դուստ(ը)ր - դստ-ե-ր > դստեր-ա-ց* և այլն:

Հոգնակի թեք ձևերի արտահայտության և բովանդակության պլանների քննությունը ցույց է տալիս, որ քերականորեն առկա է հոգնակի թվի իմաստ, ձևակազմորեն՝ կրկնակի հոլովում: Կրկնակի հոլովումն արտահայտվում է ներքին և արտաքին թեքումների համատեղությամբ, որտեղ ներքին թեքումը գրկվել է հոլովական իմաստ արտահայտելու ներունակությունից, և թեքական այդ ձևը դարձել է հոլովահիմք. հետևաբար հոգնակի թվի հոլովական իմաստն արտահայտվում է արտաքին թեքման՝ մասնիկավորման միջոցով: Հին հայերենի ձևաբանական մակարդակում այս իրողությունը եզակի դրսևորում չունի, երբ բառերը եզակի թվում ենթարկվում են ներքին թեքման, իսկ հոգնակիում ցուցաբերում են արտաքին թեքման (մասնիկավորման) օրինաչափություն:

Հոլովակազմությունը հոգնակի թվում արտահայտվում է վերջադրական բնույթի Ա հոլովիչով և համապատասխան հոլովակերտներով, թվակազմությունը՝ հոգնակերտ -ք մասնիկի հերթագայությամբ՝ *ք>ց, ք>ս*. հերթագայության ենթարկված մասնիկները համատեղում են թվի և հոլովի քերականական իմաստներ:

Եզակի սեռականի ձևը, որպես ձայնդարձով ձևավորված հիմք, գործում է հոգնակի թվի բոլոր հոլովներում՝ որպես բացարձակ հիմք, որի վրա ավելանում են քերականական մյուս մասնիկները (հոլովիչ և հոլովակերտներ):

Հոգնակի սեռական-տրականում զուգահեռաբար գործում է մասնիկավորումը. *կայսեր-աց, ոսկեր-աց, ուստեր-աց, դստեր-աց, տարեր-աց, վագեր-աց* և այլն⁹:

Հոլովական այս ձևերը *-ի* նախդրով կազմում են հոգնակի բացառական՝ *ի կայսերաց, յոսկեր-աց, յուստեր-աց, ի տարեր-աց, ի վագեր-աց*:

⁹ Այս բառերի հոգնակի հոլովման համակարգում տարածված են Ա հոլովիչով ձևերը (Տե՛ս Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 35):

Հոգնակի ուղղականի հիմքը մասնակցում է հոգնակի հայցականի կազմությամբ՝ *(q)կայսեր-ս, (q)ոսկեր-ս, (q)ուստեր-ս, (q)դստեր-ս, (q)տարեր-ս, (q)վագեր-ս* և այլն:

Հոգնակի գործիականը կանոնավոր կերպով կազմվում է եզակի գործիականից. հարցն այն է, որ այս բառերի եզակի գործիականը երկակի կառուցատիպ ունի. մի դեպքում այն ունի ներքին թեքման կառուցատիպ՝ համպատասխան հոլովակերտով՝ *կայսեր-ք, դստեր-ք* և այլն, երկրորդ դեպքում՝ արտաքին թեքման՝ *կայսեր-ա-ւ, դստեր-ա-ւ*: Երկու դեպքում էլ այդ բառերի հոգնակին կազմվում է եզակի գործիականին ավելացնելով հոգնակերտ *-ք* մասնիկը, սակայն վերջադրական հոլովման կառուցատիպը որոշակի յուրահատկություն է դրսևորում, որի դեպքում հստակ տարբերակվում են քերականական մասնիկները՝ իրենց որոշակի գործառույթով՝ հոլովիչ, հոլովակերտ և հոգնակերտ մասնիկներ, ինչպես՝ *կայսերաւ-ք (կայսերօք), ոսկերաւ-ք (ոսկերօք), ուստերաւ-ք (ուստերօք), դստերաւ-ք (դստերօք), տարերաւ-ք (տարերօք), վագերաւ-ք (վագերօք)* և այլն:

(Ը)ր ձայնորդահանգ հիմքով որոշ բառեր թվակազմության այլ օրինաչափություն են ցուցաբերում:

Այսպես, *սար* բառը եզակի թվում հոլովվում է արտաքին թեքմամբ՝ Ո կամ Ու հոլովմամբ՝ *սարոյ* կամ *սարու*, եզակի գործիականն ունի ունի *սարով* և *սսերք* ձևերը: Այն հանգամանքը, որ եզակի գործիականում բառը հանդիպում է *սսերք* ձևով, նշանակում է՝ նախագրային հայերենում այն ունեցել նաև ներքին թեքման օրինաչափություն. բնականաբար համատիպ բառերի համաբանությամբ հոգնակի թվի քերականական իմաստը պետք է արտահայտեր *սսեր-ք* ձևով (հմմտ. կայսեր-ք, վագեր-ք): Թեև հայագիտության մեջ այն կարծիքն են հայտնել, որ հին հայերենում այդ բառի հոգնակին գործածական չէ¹⁰, այնուամենայնիվ հանդիպում են արտաքին թեքման *սսուոց* և *սսրոց* զուգաձև հոգնակի տարբերակները: Եթե բառի հոգնակին տարածում չի ունեցել մատենագրության մեջ, դեռ չի նշանակում, որ հոգնակին գործածական չէ, մյուս կողմից՝ հազվադեպ հանդիպող հոգնակի թեք ձևերը վկայում են այն մասին, որ *սար* բառի հոգնակին ունեցել է կանոնավոր հարացույց՝ զուգահեռ տարբերակներով:

Մյուս կողմից՝ չի կարելի անտեսել *սսերք* բառի վկայությունը. հնարավոր չէ հարացուցային մեկ անդամի գործածություն՝ առանց հարացուցային բոլոր ձևերի առկայության. մանավանդ այդ ձևը հանդիպում է գործիականում, որ կանոնավոր կերպով կազմվում է եզակի սեռականից. հետևաբար սեռական հոլովում պետք է ունենայինք *ասեր* ձևը, որից էլ տրամաբանորեն մակարերվում է հոգնակի թվի կազմությունը՝ *ասեր-ք*: Հետևաբար ձևական տրամաբանության օրենքով կարող ենք ցույց տալ նրա հոգնակի թեքական ձևերը և քերականական այն մասնիկները, որ ծառայել են քերականական համապատասխան իմաստներ արտահայտելուն. *ասեր-ք, ասեր-աց, (q)ասեր-ս, յասերաց, ասերք-ք*: Անշուշտ, *սար* բառը կանոնավոր կերպով հոլովվում է արտաքին թեքմամբ, սակայն մենք դիտարկում ենք այն դեպքը, երբ եզակի թվում ներքին թեքման ենթարկվող բառերը հոգնակի թվում հոլովվում են արտաքին թեքման օրինաչափությամբ՝ քերականական իմաստներն արտահայտելով մասնիկավորման եղանակով:

¹⁰ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 45:

Մեղր բառը եզակի թվում զուգահեռաբար ունի արտաքին և ներքին թեքում, եզակի սեռականում՝ *մեղու* և *մեղեր*, եզակի գործիականում *մեղու* ձևից բացի ունի նաև *մեղեր-ք* և *մեղու-ա-ւ* զուգահեռ տարբերակները:

Այդ, ի՛նչ եղանակով է արտահայտվում նրա հոգնակի թվի քերականական իմաստը: Ընդունված է նրա հոգնակի ուղղականի *մեղու-ք* ձևը, սակայն տրամաբանությունը հուշում է, որ այն պետք է ունենա նաև *մեղեր-ք* հոգնակի ձևը, ինչպես *անգեղ-ք*, *աստեղ-ք* կազմությունները: Եթե հոգնակի ուղղականում ընդունում ենք *մեղեր-ք* ձևը, ապա *մեղեր-* թեքական հիմքով կստանանք հոգնակի սեռական-տրականի *մեղ(ե)ր-ա-ց* ձևը, բացառականում՝ *ի մեղ(ե)րաց*, հայցականում՝ *(զ)մեղ(ե)ր-ս*: Գործիականում կանոնավոր *մեղու-ք* ձևին զուգահեռ կունենանք *մեղերք -ք* և *մեղուաւ-ք* (մեղուօք) տարբերակները: Եթե *մեղու* բառի եզակի թվի ներքին թեքման հոլովական հարացույցին հակադրենք նրա հոգնակի թվի արտաքին թեքման հարացույցը, կարող ենք ասել՝ հոգնակի թվում հոլովի և թվի քերականական իմաստներն արտահայտվում են մասնիկավորման միջոցով:

Կարծր բառի հոգնակի ուղղականն ունի *կարծեր-ք* և *կարծուն-ք* զուգահեռ ձևերը¹¹: *Կարծերք* ձևը վկայում է, որ այն կազմվել է եզակի սեռականի *կարծեր* ձևից, հետևաբար հոգնակի սեռական-տրականում այն կունենա *կարծեր-ց* և *կարծեր-ա-ց* զուգահեռ ձևերը: Եթե *կարծերց* ձևում հոլովական իմաստն արտահայտվել է ներքին թեքման միջոցով, ապա *կարծերաց* ձևում՝ արտաքին թեքման (մասնիկավորման) եղանակով: Համաբանությամբ կարող ենք ցույց տալ *կարծերք* հոգնակի ուղղականի թեքական ձևերը, որոնք հոլովվում են մասնիկավորման միջոցով, հմմտ. կարծերաց – ի կարծերաց – (զ)կարծերս, կարծերաք (կարծերօք):

6. (Ը)դ > եղ հիմքերով բառերի թվակազմությունը. (Ը)դ հնչյունախմբով վերջացող բառերը չեն մտնում *ձայնորդահանգ հիմքով* տիպի մեջ, թեև համաբանությամբ ենթարկվում են հոլովման նույն օրինաչափությանը:

(Ը)դ հնչյունախմբով վերջացող մի շարք բառեր, ինչպես՝ *անգղ*, *արկղ*, *աստղ*, *ետղ*, *կոճղ*, *սկուտղ* և այլն, հոլովվելիս նույնպես ենթարկվում են ներքին թեքման, սակայն թվակազմությանը մասնակցում են մասնիկավորման եղանակով. թվակազմական հիմք է դառնում եզակի սեռական հոլովաձևը: Այլ կերպ ասած՝ այդ բառերի հոգնակին կազմվում է (ը)ր ձայնորդահանգ հիմքով բառերի նման, հմմտ. *անգղ* – *անգ-եղ-ք*, *արկղ* – *արկ-եղ-ք*, *աստղ* – *աստ-եղ-ք*, *ետղ* – *ետ-եղ-ք*, *կոճղ* – *կոճ-եղ-ք*, *սկուտղ* – *սկուտ-եղ-ք* (*սկտ-եղ-ք*): Թվակազմության ժամանակ, ինչպես նշել ենք, տեղի է ունենում հիմքի վերջին հնչյունախմբի փոփոխություն՝ (ը)դ > եղ տարբերակով:

Այդ բառերը հոգնակի թեք հոլովներում ցուցաբերում են զուգաձևություն և այդ ձևերից մեկով հոլովակազմական և թվակազմական իմաստներն արտահայտում են մասնիկավորման միջոցով:

Չոգնակի ուղղականի *արկեղ-ք*, *անգեղ-ք*, *աստեղ-ք* վերակազմավորված հիմքերը վերաիմաստավորվում են համապատասխան հոլովիչներով և հոլովակերտներով.

¹¹ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

այդպիսով ընդգծվում է մասնիկավորման իրողությունը քերականական իմաստներ արտահայտելու առումով:

Հնմտ. սեռական-տրական՝ *արկեղ-ա-ց, անգեղ-ա-ց, աստեղ-ա-ց*, հոգնակի բացառականը՝ *յարկեղաց, յանգեղաց, յաստեղաց*, հոգնակի հայցականը՝ *(գ)արկեղ-ս, (գ)անգեղ-ս, (գ)աստեղ-ս*, հոգնակի գործիականը՝ վերջադրական հոլովման դեպքում՝ *եզակի գործիական + ք* կաղապարով՝ *արկեղաւ-ք* (արկեղօք), *անգեղաւ-ք* (անգեղօք), *աստեղաւ-ք* (աստեղօք) և այլն:

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական փաստերը, (ը)դ, ինչպես նաև (ը)ր հնչյունախմբով վերջացող որոշակի թվով բառեր եզակի և հոգնակի թվերում հակադրվում են ներքին և արտաքին թեքման տիպերով. վերջին դեպքում թվակազմական (և հոլովական) իմաստներն արտահայտում են մասնիկավորման եղանակով:

7. *Իւր (եւր) > եր և ուր > եր հիմքերով բառերի թվակազմությունը*. Այս կարգի բառերը ենթարկվում են հոլովակազմական և թվակազմական նույն օրինաչափությանը, ինչ՝ (ը)ր և (ը)դ վերջնահնչյուններ ունեցող բառերը, սակայն թեք ձևերում կատարվում է բառերի հնչյունական կազմի փոփոխություն. շեշտից անկախ՝ -իւ երկբարբառը վերածվում է Ե ձայնավորի. արձանագրվում է հոլովական հիմքի *իւր > եր* տարբերակը. *աղբիւր- աղբեր, աղբերք – աղբերց // աղբերաց* և այլն:

Այդ բառերից են՝ *աղբիւր (աղբեր), եղջիւր (եղջեր), աղտիւր (աղտեր) // եղտիւր (եղտեր), ալիւր (ալեր)* և այլն, որոնք եզակի թվում ենթարկվում են ներքին թեքման. եզակի գործիականում ունեն գուգաձևություն, հանդես են գալիս ներքին և արտաքին թեքումներով, ինչպես՝ *եղջեր-ք, եղջեր-ա-ւ*:

Այս բառերը հոգնակի թվի քերականական իմաստը դրսևորում են արտաքին թեքմամբ, երբ ցուցաբերում են հոլովական գուգաձևություն. գուգաձև տարբերակներից մեկի հիմք է դառնում եզակի սեռականը, որ հանդես է գալիս հոգնակի թվի բոլոր հոլովներում:

Այսպես, հոգնակի ուղղականում թվի քերականական իմաստը դրսևորվում է *-ք* մասնիկով՝ *աղբեր-ք*, նույն հիմքը հանդես է գալիս հոգնակի հայցականում՝ *(գ)աղբեր-ս*: Մնացած թեք ձևերում առկա է կրկնակի հոլովաձև. մի հոլովաձևը հոլովահիմքն է, որ, առանձին վերցրած, եզակի սեռական հոլովաձևն է (աղբեր), երկրորդը՝ *հոլովահիմք+ հոլովիչ+ հոլովակերտ մասնիկ* կաղապարով տարբերակը, ինչպես՝ *աղբեր-ա-ց*. վերջինս *ի-* նախդրի հետ կազմում է հոգնակի բացառականը՝ *յաղբերաց*: Հոգնակի գործիականի արտաքին թեքումով ձևը կազմվում է եզակի գործիականի արտաքին թեքումով տարբերակից՝ համապատասխան *-ք* հոգնակերտի միջոցով՝ *աղբեր-ա-ւ+ք*:

Եթե փորձենք ամբողջացնել վերոբերյալ բառերի արտաքին թեքման, ինչպես նաև մասնիկավորման եղանակով քերականական իմաստներն արտահայտելու հարացույցը, կատանանք հետևյալ պատկերը. հոգն. ուղղական՝ *եղջեր-ք, աղտեր-ք // եղտեր-ք, ալեր-ք*, հոգնակի սեռական-տրական՝ *եղջեր-ա-ց, աղտեր-ա-ց // եղտեր-ա-ց, ալեր-ա-ց*, հոգնակի բացառական՝ *յեղջերաց, յաղտերաց // յեղտերաց, յալերաց*, հոգնակի հայցական՝ *(գ)եղջեր-ս, (գ)աղտեր-ս // (գ)եղտեր-ս, (գ)ալեր-ս*, հոգնակի գործիական՝ *եղջերաւ-ք* (եղջերօք), *աղտերաւ-ք* (աղտերօք) // *եղտերաւ-ք* (եղտերօք), *ալերաւ-ք* (ալերօք):

Թվակազմական այդ օրինաչափությանն է ենթարկվում նաև *բլուր* բառը, եթե այն դիտարկում ենք վերոբերյալ բառերի թվակազմության և հոլովակազմության համատեքստում. այն թեքվում է *ուր > եր* հիմքով: Հմնտ. *բլուր – բլեր– բլեր-ց // բլեր-ա-ց, բլեր-ց // բլեր-ա-ց, (գ)բլեր-ս, իբլեր-ց // ի բլեր-ա-ց, բլեր-ա-ւ-ք (օք)*:

Եզրահանգում. Այսպիսով, ձայնորդահանգ հիմքերով բառերի թվակազմական կաղապարները հին հայերենում բնութագրելու համար անհրաժեշտ է դրանք ներկայացնել հետևյալ խմբավորումներով՝

ա) (ը)ն > ուն հիմքերով բառեր, բ) ուն > ուան / ուն հիմքերով բառեր, գ) ին- հիմքերով բառեր, դ) (ը)ն > ին հիմքերով բառեր, ե) (ը)ր > եր հիմքերով բառեր, զ) (ը)ղ > եղ հիմքերով բառեր, է) իւր (եւր) > եր և ուր > եր հիմքերով բառեր:

Որոշակի դեպքերում թվակազմական սերող հիմքեր են դառնում եզակի ուղղականի անփոփոխ կամ հնչյունափոխված հիմքերը (կորիւն – կորիւն-ք, ատամն-ատամ-ունք, որոշ դեպքերում էլ՝ եզակի սեռականը (աղբիւր – աղբեր – աղբեր-ք):

Ձայնորդահանգ հիմքերով գոյականների թվակազմության քննության ընթացքում մենք վերահաստատեցինք տիպաբանական այն մոտեցումը, որ հին հայերենում թվակազմությունն իրականանում է միայն մասնիկավորման ուղիով, որ համարվում է կցական կառուցատիպի լեզուների տիպաբանական կարևոր բնութագրիչներից:

ЧИСЛООБРАЗОВАНИЕ СЛОВ ЗАКАНЧИВАЮЩИХСЯ С СОНАНТАМИ В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Хачатрян Л. Л.

Ключевые слова: категория числа, множественное число, аффиксация, числообразовательное значение, числообразовательная частица, чередованная основа, нечередованная основа.

Для характеристики числообразовательных моделей слов заканчивающихся с сонантами необходимо представить эти слова следующими группами;

- а) слова с основами (ը)ն > ուն (*գազաթն- գազաթունք*),
- б) слова с основами ուն > ուան / ուն (*ձեղուն – ձեղուն-ք, անուն – անուն-ք*),
- в) слова с основами ին- (*անկիւն – անկիւն-ք*),
- г) слова с основами (ը)ն > ին (*անձն – անձին-ք*),
- д) слова с основами (ը)ր > եր (*վազր – վազեր-ք*),
- е) слова с основами (ը)ղ > եղ (*անգղ – անգեղ-ք*),
- ё) слова с основами իւր (եւր)>եր (*աղբիւր-աղբեր-ք*) и ուր> եր (*բլուր-բլեր-ք*).

В некоторых случаях неизменные или чередованные основы единственного числа именительного падежа (*կորիւն - կորիւն-ք. лъвенок-лъвята, ատամն-ատամ-ունք. зуб-зубы*), иногда и родительный падеж в единственном числе (*աղբիւր – աղբեր – աղբեր-ք. родник-родники*) выступают в роли числообразовательных основ.

Анализ числообразования существительных заканчивающихся с сонантами подтверждает тот типологический подход, согласно которому, числообразование в древнеармян-

ском языке осуществляется с помощью аффиксации. Аффиксация является важным типологическим маркером агглютинативных языков.

THE NUMBER FORMATION OF WORDS ENDING WITH SONANT STEMS IN OLD ARMENIAN.

Khachatryan L. L.

Key words: *category of number, plural number, affixation, number-forming meaning, number-forming particle, words ending with sonant stems, stem with sound interchange, stem without sound interchange.*

For describing the number-forming patterns of words ending with consonants it is necessary to introduce them in following groups;

- a) words with stems (ը)ն > ուն (գագաթն- գագաթունք),
- b) words with stems ուն > ուան / ուն (անձն – անձին-ք),
- c) words with stems իւն- (անկիւն – անկիւն-ք),
- d) words with stems (ը)ն > ին ին (անձն – անձին-ք),
- e) words with stems (ը)ր > եր (վագր – վագեր-ք),
- f) words with stems (ը)ղ > եղ (անգղ – անգեղ-ք),
- g) words with stems իւր (ելւր) > եր (աղբիւր - աղբեր-ք) and ուր > եր (բլուր - բլեր-ք).

Sometimes plural nominative stems (կորիւն – կորիւն-ք whelp-whelps, սասամ-սասամ-ունք tooth-teeth) or form of singular possessive (աղբիւր – աղբեր – աղբեր fountain-fountains) with or without sound interchange become number-forming derivative stems.

The analysis of number formation of nouns ending with consonants certifies the typological approach that number formation is realized by affixation in Old Armenian. Affixation is an important typological marker of agglutinative languages.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան., 1976:
2. Խաչատրյան Լ., Թոռունյան Գ., Գրաբարի դասագիրք, Երևան., «Զանգակ» հրատ., 2004:
3. Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1974;
4. Պետրոսյան Հ., Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, ԵՀ հրատ., 1972:

Ընդունվել է՝ 20. 02. 2020

Գրախոսվել է՝ 18. 03. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 21. 06. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լիլիթ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու, Համազգային Արևմտյան շրջանի գրական միավոր, Լոս Անջելես, ԱՄՆ
Էլ հասցե՝ lilitellen@yahoo.com